

OROZKOKO EUSKARAREN AZTERKETA DIAKRONIKORANTZ HURBILTZE BAT

Koldo Ulibarri
(UPV/EHU)

Abstract

In this paper, we try to make a historical account of the particular characteristics that define Orozkoan dialect (Biskay), in order to know the evolution of this valley and that of Biscayan Basque in general. After an introduction (§ 1), we are going to trace the most interesting features of this town's language in the 18th century (§ 2). Then, using L. L. Bonaparte's data (19th century), where the characteristics we actually use to define Orozkoan dialect are already consolidated, we are going to see the evolution of this features, whether they are kept or lost, and we will try to discover the loss process (§ 3). In the last part of the paper (§ 4), we are going to compare the language of the doctrine known as Viva Jesus and the Orozkoan dialect, aiming to place geographically the language of this text within the biscayan dialect.

1. Sarrera*

Orozkoko euskararen berezitasunaz euskal dialektologiaren hastapenatarik konaturatu ziren ikertzaileak eta Bonaparte, bere sailkapenak egiteko orduan, dudatan ibili zela ikus dezakegu (Elordui 1994: 442). Bere hasierako sailkapenaren arabera, Orozko eta Baranbioko euskara (Bonaparteren garaian oraindik Baranbion euskara zen hizkuntza normalena) Arratiako azpieuskalkiaren barruan sartu zuen, baina Arratiakoarekin zeuzkan ezberdintasunei begira ondorengo beste sailkapenetan bere berezitasuna aldarrikatu zuen eta beste azpieuskalkitzat dakusa.

Gure lan honetan Orozkoko ezaugarri bereizle hauek zeintzuk ziren (eta ea oraindik badiren) aurkitu nahiko genituzke eta ezaugarri hauek euskararen historian zehar izan duten bilakabidea aztertu nahiko genuke; hala ere, gure helburua ez da izango bakarrik Orozkoko euskarak pairaturiko aldaketak ikustea, gure uste apalean lan honek gaur egun bizkaiera (edo Zuazo 1998ko terminologia erabiliz *mendebaldeko euskalkia*) deritzogun euskalki honek eratzean pairaturiko aldaketen eta bariabileen berri izateko aukera emango baitigu.

---

¹ Lan hau lizentziaturan egindako lan baten bertsio hobetua da. Eskerrak eman nahi nizkieke Joseba Lakarrari eta Blanca Urgelli egindako ohar interesgarriengatik; esan gabe doa hemen aurki daitezkeen akats guztiak neroni egotzi behar zaizkidala. Amaitzeko esan behar dut lan hau Eusko Jaurlaritzak ematen dituen ikertzaileak prestatzeko beka baten laguntzaz egin dela.

1.1. Orozkoko geografiaren zertzelada batzuk

Orozko mendebaldeko euskalkiaren hego-mendebaldeko mugan aurkitzen dugu, bera dugu azkenengo lurralde euskalduna Arabaren iparmendebaldetik (hau da, Nerbioi ibaiaren arroan zehar) sartu aurretik, eta bertako hizkera bizi-bizirik mantendu da gaur egun arte. Ipar eta ekialdean Arratiako haranarekin egiten du muga, mendebaldean Nerbioi ibarrarekin (Bizkaiko Arakaldo eta Arrankudiagarekin eta Araba diren Laudio eta Luiaondorekin) eta hegoaldean Aiarako lurrekin, Baranbioko eta Lezamako lurrak (egun Amurrioko udalaren barnean aurkitzen ditugu) baina historikoki izaera burujabea izan duen lurraldean.

Orozko harana hainbat auzoz osatua da, Zubiaur izanik guztietan garrantzitsuena, bertan udaletxea eta medikua aurkitzen dugularik eta harana zeharkatzen duen errepide nagusiaren ondoan dagoelako. Orografia nahikoa menditsua da, horregatik auzo zenbait erdigunetik aski urrun geratzen dira eta batzutan ondoko herrietako beste auzo eta baserriekin askoz ere tratu gehiago daukate.

1.2. Gure ikerketen korpusa

Honelako behar bati ekiteko gure lanabesak testuak dira, ez baitugu XVIII eta XIX. mendeetako grabaziorik lortzeko aukera. Euskal hizkuntzalaritzaren egoera ez da nahi genukeen bezain aberatsa testu zaharretan —ezta berriagoetan ere eremu jakin zenbaitetan—, eta honegatik honelako lan diakronikoak askotan ez dira posible, ez baitugu lurralde jakin horretako testu zaharrik eta horregatik, ikergai honetan jardun direnek, ez hizkerez baizik eta euskalkien gainean baino ezin izan dituzte egin beren azterketak.¹ Baina ezta euskalki guztiekin ere, euskalki zenbait XIX. mendeko erdialderarte ez baita dokumentaturik.

Hala ere, ezin kexa gaitetze gure behar honetan dugun zorteaz, Orozko bezalako haran txiki honetan XVIII. mendetik gaur egun arte aurkitzen ditugularik lekukotasun eta datuak gure behar honetan jarduteko. Gure testurik zaharrenak otoitz batzuk dira, Zaloe auzoko Angelua etxean aurkitu ziren liburu batean kopiatuak izan ziren 1739. urtean. Otoitz hauen berri J. R. Garigortak eta I. Gamindek eman zuten *Enseiucarrean* aldizkarian (1986) eta bertan agertzen den transkribapena erabiliko dugu lan honetan.

Hala ere, otoitz hauen osteko testigantzak XIX. mendekoak dira jada; eta garai honetako testuak ugariagoak eta luzeagoak diren arren, hizkuntzaren ikuspegitik den tartea handiegia da. XIX. mendeko testurik garrantzitsuenak Bonaparteren enkarguz egindako azterketekin loturik dira, eta testu hauetan agertzen diren ezauzgarri eskusiboen arrastorik ez dugu aurkitzen aurreko mendeko otoitzetan. Honen aurretik, hala ere, bigarren eskuko informazioa aurki dezakegu J. M. Zavalaren *Verbo Regular Bascongado* (VRB) liburuan; bertan bizkaieraren barruan aurkitzen zituena ezberdintasunen berri ematen digu eta, berak bere misiolari lanean bizkaieraren herri gehienak bisitatu eta herririk herri diren ezberdintasunez jabetzeko aukera izan baitzuen.

¹ Guk dakigularik, Koldo Zuazo dialektologoa izan da ibar bateko euskararen gainean lan historiko bat egin duen lehenengoa (Zuazo 2006).

Bonaparteren itzalpean Orozkoko euskararen gainean egindako azterketa gehienak izen bera dute: Jose Antonio Uriarte. Arrigorriagako seme honek datu askoren berri eman zigun Orozko eta Baranbio aldean egiten zen euskararen gainean. Datu hauetarik aitagarriena dugu dotrinaren itzulpena; hots, Orozkoko euskarara itzulia bertan eginiko misioetan lorturiko datuen bitartez. Baina bigarren eskuko datuak ere azaltzen dizkigu Uriartek; Orozkon apaiz zegoen bere lagun batek (Miguel de Oarabeitia) bidalitako gutunetan, Orozkoko ezaugarri berezi eta eskusibo zenbait azaltzen dizkio Uriarteri.

xx. mendean sarturik, *Erizkizundi Hirukoitzaren* datuak ditugu Orozkoko euskararen erakusgarri. Aztertzen ari garen lurraldeko lau auzotan (Torrezar, Zubiaur, Olarte, Ibarre) egin ziren galdeketak eta hau lagungarri gerta dakiguke dialektologiaren ikuspegitik: honela, Orozkoko auzo ezberdinak *difusio-uhin* beraren barruan ote diren ikus dezakegu eta diakroniaren ikuspuntutik auzo guztiak berrikuntzak hartzerako orduan batera doazen edo ez jakiteko baliatuko dugu (cf. Hernandez Campoy 2001: 137).

Hasieran esan dugun bezala, Orozkoko hizkera bizi-bizirik da eta hau dela eta, ez da inolako arazorik Orozkoko gaur egungo hizkera aztertzeko. Neure azterketa honetarako, eta egungo orozkoeraren isla legez, haranean argitaratzen den herri aldizkariak baliatu naiz: bertan, herriko pertsona ezberdinei elkarrizketak egiten dizkiete eta transkribapenetan herriko hizkeraren ezaugarriak islatzeko nahia erakusten dute (transkribatzailea euskal filologoa da); horretaz landa, aldizkariko atal batean Orozkoko txokokeriak erakusten dizkigute orozkoarrak ez garenoi.

Orain arte Orozkoko testigantzez mintzatu gara, Orozko baita mintzaira honen gunea, baina dialekto hau erabiltzen zuen beste herri bateko testigantzak ere badiugu; Baranbiokoak alegia. 1973. urtean oraindik bertoko euskaldun zenbait bizi zen Baranbion; orain gutxi zendu zen Federiko Barrenengoa jaunak hauekin berba egiteko aukera izan zuen eta haien mintzoaren grabaketa batzuk ere egin zituen. Grabaketak 1973an egin arren, hizlariak ez zuten euskaraz berba egin aurreko berrogei urtetan zehar, eta honegatik grabaketa hauek darakuskiguten hizkuntz egoeraren data hogueitamar-berrogei bat urte atzera dezakegula uste dut.

2. XVIII. mendeko euskararen deskribapena

Hasieran esan bezala, Orozkoko euskararen testigantzak erregu labur batzuk dira, Zalao auzoan agertu zirenak. Idatzi zen data ezagutzen dugun arren (1739. urtea), otoitz hauen erdal aurkezpenean irakurtzen dugunaren arabera otoitz hauek erreztzea ohitura zen garai horietan; honegatik, antzinagoko hizkuntzaren isla den lekukotasun baten aurrean garela pentsa dezakegu.

Bokalismoari begira, alde batetik bokal bikoitzak mantentzen zirela ikus dezakegu: *alaàn* (10), *leelengoan* (32, 49), *saludeetan* (53), *aiteen* (71)... *FHV*ren arabera, geminazio hau bizkaieraren ekialdeko alderdian mantendu zen gehien; hala ere, mendebaldeko bizkaieraren lekuko den *Viva Jesusek* ere honelakoak ditu, gure testuak bezala (Betolazak eta Mikoletak, ordea, ez daukate honelakorik) (*FHV*: 111). Beste alde batetik, bizkaieraren, gipuzkeraren eta goi nafarreraren

ren zenbait eremutan² aurkitzen dugun $a \rightarrow e / i, u$ (C)___ legea badagoela antzeman dezakegu zenbait berbatan: *icen* (*gaitezanzat*) (23), *horduen* (45), *santueri* (49), *bayte* (50), *bulerreko* (55), *bedeynquetu* (81), *miserericordiecoa* (43), *zenguizelaco* (59)... Oitoitz hauetan aurkitzen dugun beste bokal ezaugarri bat dugu *-io-* > *-iu-* bilakabidea; hemen hitz bakar batean aurkitzen dugu, baina XIX. mendeko euskara aztertzerako garaian aurkituko dugun ezaugarri baten lehenengo testigantza izango da: *erruquiurra* (19). Beste tratamendu berezi bat *-ae-* hiatoarena dugu, oititzetan *-ee-* egiteko joera baitu; hau ikus dezakegu *-etan* aditzizen atzizkia *-au* amaiera duten aditzei gehitzen zaienean: *acabeetan* (27), *erostéetan* (8), *salveetarren* (60)... *-r-* gabeko genitiboetan (cf. Castaños 1957) ere gertatzen zaigun fenomeno da: *peccatu Originaleen* (78), *Jaungoyco aiteen* (71), *Jaungoyco Semeen* (73)...

Txistukarien inguruan ezer gutxi esan dezakegu. Testuan ikus dezakegunez, garai horietan Orozkon ezberdintzen ziren txistukariak: *eracusi* (16), *escu* (40), *dusuguz* (59), *deusegu* (61), *gaguizuz* (44), *eriozaco* (45), *zenguizelaco* (60), *zeure / ceure* (65 / 69). Hala ere, neutralizazioaren lehenengo arrastoak ikusten ditugu hau gertatzeko aproposenak diren inguruneetan (*t* aurretik eta hitz amaieretan, cf. *FHV*: 284): *guzt-tis* (18), *gustiz* (25), *gustiec* (68)...

Fonetikatik irten gabe, interesgarriak gerta dakizkigukeen zenbait aldaera aipatu nahiko nituzke. Oitoitz hauetan *guy equin* (5) agertzen da, *dei* orokorraren ordeztan, eta *DVEF*-ren arabera Orozko, Arratia eta Txorierrin aurkitzen da (Mikoleta bilbotarraren *Modo Breve*-n ere ageri zaigu). Beste aldaera bat dugu *imini* aditza, bi alditan agertzen baitzaigu forma honekin.³ Fonetikan baino, agian morfologian sartu beharko genukeen aldaera dugu *-gananch*, txistukari sabaikariarekin. Euskal dialektologia liburuetan ez dut honelako aldaeraren geografi hedadurarik aurkitu, baina gero ikusiko dugunez (§ 3.2.8) Orozkon erabiltzen zen dotrinetan eta baita inguruko zenbait testuetan ere.

Izen morfologian arkaismo bat izan daitekeena ikusten dugu, *aiteari* (47) eta *amea* (73) formak agertzen baitira, gaur egunean erabiltzen ez direnak (*Erizkizundi Hirukoitzean* ez dira agertzen Orozkon, eta Azkueren garaian dagoeneko txorientzat baino ez zen erabiltzen, egun bezala) baina hauen garaiko eta antzinagoko testuetan dokumentaturik aurkitzen ditugu: Betolaza, RS, VJ, Kapanaga... Genitiboan ere arkaismo baten aurrean gara, hauen singularreko formak *r* gabe agertzen zaizkigu eta: *Ayteen* (72), *Semeen* (73), *Espiritu Santuen* (74). Aipa dezakegun beste elementu bat datibo marka dugu; hemengo erreguetan aurkitu dugu *semeayri* (48) forma, eta gaur egun Orozkoko hizkeran pluralean⁴ aurki dezakegun forma dugu (Ojanguren 1999: 66). Esan beharra dago, ez dugula honen singular formarik aurkitzen ez Laudion (agertzen den bakarra plurala da, *Erizkizundian*, eta Laudion 29 urtez bizi izandako

² Hualderen eta Gaminderen lanean dakusgunez (1997: 212), hauek dira erregela honen eremuak: Arratia, Bermeo, Gernika, Larrauri, Alegia, Etxarri, Lizarraga, Ultzama, Baztan (guztietan ez da indar eta testuinguru berdinez gauzatzen).

³ *Ifini*, *imini* eta *ipini* aldaeren mapa hau ematen digu Azkuek (DVEF ss. vv. *ifini*, *imini* eta *ipini*): lehenengoa Arratian, Deustuan, Galdakaon eta Orozkon erabiltzen da; bigarrena Gernikan, Lekeition, Markinan, Orozkon, Txorierrin eta Ubidean eta azkenik hirugarren forma Arratian, Lekeition eta Markinan dokumentatzen du.

⁴ Honek arazo bat dakarkigu, testu honetan singularra behar duelako izan.

Arrankudiagako emakume batek erantzun zuen) (Urkixo 1994: 72) eta ezta Zeberion ere ez (Etxebarria 1991: 116).

Deklineabidearekin amaitzeko, ablatibo kasuarekin egin nahiko nuke. Otoitz labur hauetan aurkitzen ditugun ablatibo biak *-rik* formakoak dira: *arerioganic* (44) eta *penetaric* (66); hala ere, ikus dezakegunez eta Lakarrak 1984ko ikerketan adierazten digunez, bi testuinguru hauek dira *-rean* ablatibo zaharra erabiltzeko arazo gehien planteatzen zituztenak XVI-XVII mendeetan eta lehenagoetan, gure lehenengo testigantzetatik *-rik* erabiltzeko joera gehien erakutsi dutenak: biziduna dugu lehenengo adibidea eta plurala bigarrena (Lakarra 1984: 189). Hala ere, XIX. mendeko lekukotasunek erakusten digutenez, oraindik *-reanik* forma pleonastikoa erabiltzen zen Orozko ondoko Laudio herrian. Berez deklinabide atzizkia delarik ere, aditzekin erabiltzen den atzizki bat ere ikusi dugu hemen: *-tzat* atzizkia subjuntiboarekin erabiltzen dute *icen gaitzeanzat* (23). Zabalaren arabera “no tiene ella lugar sino con los artículos de subjuntivo (sic.), y solo la usan en los pueblos del centro” (Zavala 1848: 58). Bere esanahia, oraingoan ere Zavalari jarraituz, finala dugu: ‘para que seamos’.

Aditz morfologiarekin sartuaz aditzizenen formak aztertuko ditugu. Gure otoitzetan bi atzizki baino ez ditugu aurkitu, alde baterik *-iten* atzizkia (Urgellek *-ite*₁ deitzen duena; Urgell 2006: 936), *n-z* amaituriko partizipioei atxikitzen zaiena: *emayten* (59). Aurkitzen dugun beste atzizki bat *-etan* dugu, eta, Urgellen lanean ikusten dugunez, testu hau atzizkiaren hedapenaren adibide dugu testuinguru guztietan agertzen baita (1656ko Kapanagaren dotrinar bezala; Urgell 2006: 933). *-adu* eta *-idu* partizipioak izango lirakeen (ez baititugu testu honetan partizipio legez aurkitu) aditzetan daukagu: *suspireetan* (7), *gemiettan* (8), *ácabeetan* (27), *saludeetan* (53)...; eta baita *-tu* partizipiodun aditzetan ere: *erostéetan* (8) eta *esqueetan* (61) (cf. DVEF: *erostatu* eta *eskatu*). Amaitzeko, *-ten* marka ere aurkitzen dugu *-i* partizipio marka duten aditzekin: *Yminten* (40) eta *eminten* (67).

Aditz laguntzaileetan aipagarriena *aoristoa* deritzegun formak agertzea da: *artu zenguzenac* (57), eta *yregaro zenguizelaco* (59). Zavalaren arabera, XIX. mende hasieran oraindik Orozkon gordetzen ziren honelakoak (1848: 56). Ondoko Laudioko dotrinetan aurkitzen dira, baina ezin izan ditugu aurkitu Orozkokoan; hala ere, badi-rudi otoitz hauen garaian aditz sistema honek oraindik nolabaiteko indarra bazuela. Hau baieztatzeko erabiltzen dugun arrazoia arkaismoen galeran gertatzen den prozesuan datza; izan ere, hizkuntza gehienetan gordetzen diren arkaismoak 3. pertsonaren adizkietan aurkitzen ditugu (formarik erabilienak baitira) eta ez bigarrenarekin eta are gutxiago adizki tripersonalarekin.

Nor-Nori-Nork aditz sistema laguntzailean bi adizki aurkitzen ditugu: *dusuguz* (59) eta *deusegu* (61). Adizki hauen arazoa bada biek pertsona beraren marka izan beharko zutelara:

Ene Jaun Jesuchristo saludeetan doguz, da adorau, Zeure oyñetaco, escuetaco, bu-llerco golpe, eta afrenta hac; artu zenguizenac gure amudioz; emayten *dusuguz* gracia; Yregaro zenguizelaco gu salveetarren esqueetan *deusegu* parcatu daguicela gueure pecatu... (53-63. lerroak)

Ikusten denez, biek egitura berari erreferentzia egiten diote: *Geuk* (= pekatariok), *zeuri* (= Jesukristo) *zerbait* (lehen plural eta bigarrena singular). Lehenengo formak ondo markaturik dakartzta pertsonak behar ditugun markatzaileekin; *deu-* > *du-* bi-

lakabideak, ordea, badauka zer esanik. Aldaketa honen beste adibiderik bada bizkaierazko beste testuetan; guk dakigularik, xvii. mendeko Buldan ageri dira (Lakarra 1985): *dutzan* (52).⁵ Hala ere, Orozkoko adibidera itzuliz, ez dugu ahaztu behar Orozkon *euskiera* > *uskiera* bezalako bilakabidea aurkitzen dugula, baina hitz solte zenbaitean eta ez adizkietan, hauetan *deu-/dau-* edo *do-* bezalako aldakiak baino ez baititugu dokumentaturik gaur egun (Gaminde 1983: 61). Bigarren forman, ordea, akats bat dugula dirudi, eta *deusugu bat beharko genukeelakoan nago. Akatsa izan daitekeen arren, kontuan hartzekoa da Uriartek egindako Orozkoko dotrinaren itzulpenean agertzen den txandakatze bat, bertan *deutseguzan* eta *deutseguezan* formak agertzen baitira testuinguru berean, Pagolak adierazten digun bezala (Pagola et al. 1992: 375).

Sintaxi mailan arkaismo bat baino ezin izan dugu aurkitu eta bere izaera azaltzeko arazoak dakartzan beste ezaugarri bat, ez baitakigu arkaismo edo berrikuntza den. Lehenengoa artikulua gabeko atributua da, pare bat adibide aurkitu ditugu eta arkaismo bat balitz, ezer gutxi esan diezaiguke hizkeraren kokapenerako hemen agertzea. Hala ere, egoki deritzot hemen agertaraztea, ez bakarrik xviii. mendeko Orozkoko euskara zehazki deskribatzeko, baita ondoko mendeetan arkaismo honen adibiderik aurkitzerik dugularik: *ícen gaitezanzat digno Jesuchristto guere Jaueneèn aguinze gustiz andieen* (23-25) eta *alabadu yzen bide Santissimo Sacramentu Altaraco* (81-83). Beste ezaugarria, bere izaera azaltzerik ez dugularik, *leguez* partikularen erabilera genuke; oititz hauetan partikula honen aurreko elementuak *-a* artikulua erabiltzen baitu: *leelengoan zana leguez* (32), *leelengoac Zana leguez* (49).

3. XIX. eta XX. mendeko Orozkoko euskara

3.1. Lanaren inguruan

Oraingo honetan ez dut, aurreko kapituluan bezala, mende bietako euskararen deskribapena egingo. Nire ustez askoz ere interesgarriagoa da, gehien bat hizkuntzaren diakroniaz jarduten badugu, xix. mendeko euskara horren ezaugarri esklsiboak, bitxiak edo ezohikoak hartu (berdin zaigu gordetako arkaismoak izan edo bertan sorturiko berrikuntzak) eta bertako hizkeraren historian ezaugarri hauek dituzten aldaketak ikusi: ea galdu diren (eta ahalko balitz *nola* edo *nondik* galdu diren), noraino aldatu diren...

Honelako ikerketa gutxi ikusi dut euskal munduan, alegia, haran bat hartu eta bertako euskara nola aldatu den aztertzen duenik. Normalean, haran bateko euskara aztertzen denean, gaur egungo biztanleen euskara hartzen da (orokorrean atso eta agureena izan ohi da) eta honen deskribapena egiten. Bestalde, herriren baten xviii. edo xix. mendeko dokumentu bat agertzen denean, testuaren egilearen edo herriaren arabera esan ohi da testuaren hizkuntza nongoa den, eta ez hizkuntzak berak erakusten digunetik.

Badakit egitera noan lana zuloz beterik izango dela, ikusi dugun bezala Orozkoko euskararen testigantzarik zaharrenak xviii. mendekoak baitira, eta oititz labur batzuetara mugatzen. Badakit, halaber, Euskal Herriko haran gehienek (euskalki zenbaitek

⁵ *Buldaren* testuan erabiltzen den zenbaketa dugu hau: artikuluko 1047. orrialdean agertzen da.

ere) ez dutela “zorte” hau eta euren daturik zaharrenak XIX edo XX. mendekoak direla. Hala ere, ahal dugun neurrian honelako ikerketen beharra ikusten dut baliagarri gerta baitakizkiguke jatorri ezezaguneko testuak geografikoki kokatzen laguntzeko eta dialektologia diakronikoa egiteko, ezaugarri ezberdinen galerak nola sortu ziren ikusteko gai izango baiginateke. Hemen azaltzen dudan lanaren adibide dugu J. A. Lakarrak *Refranes y Sentencias* liburuarekin egindako azterketa. Zenbait ezaugarri esanguratsu hartu zituen ($-n > -\emptyset$; txistukarien neutraltzea...) eta diakronikoki testuetan aurkitzen saiatu zen, kasu batzuetan ezaugarri bat XX. mendeko lekukotasunetaraino jarraituz ($-n > -\emptyset$) edo beste kasu batzuetan ezaugarri horren bilakaera geografikoki zehaztuz.

3.2. Orozkoko ezaugarriak

XIX. mendeko ikerlari askok Orozkoko euskararen berezitasunak ikusi eta deskribatu zizkiguten. Orozkoren ezaugarri berezi horietako zenbait erakusten digun lehenengo ikerlaria J. M. Zavala frantziskotarra dugu, bere *Verbo Regular Vascongado* liburuan agertzen zaizkigularik zenbait ezaugarri. Kronologikoki, bigarren pertsonai garrantzitsua J. A. Uriarte dugu, berak egin baitzizugun Asteteren dotrinaren itzulpena, XIX. mendeko Orozkoko euskararen egindako testurik luzeena. Hau egiteko Zavalaren liburua erabiltzeaz gain, bertan abade zegoen Oarabeitia jaunaren argigarriak ere erabili zituen, bere paperetan (ik. Ruiz de Larrínaga 1957) gordetzen diren hiru gutun bidez heldu zaizkigunak.

3.2.1. $-o + a > -oba$

Bokal bik bata bestea ukitzen dutenean gertatzen ziren fenomenoek garrantzi handia izan zuten gure dialektologiaren hastapenetan, gure lehenengo dialektologoek balio handia ematen baitzieten hizkeren arteko antzekotasunak eta ezberdintasunak markatzeko. Hala ere, bilakabide hauek modernoak dira gehienetan, eta ondorioz balio gutxikoak berreraiketarako (*FHV*: 109). Dena den, balio dialektologikorik ez dio kentzen Mitxelenak). Gure lurraldean garrantzitsuena duda barik $-o + -a > -oba$ dugu, ikertzaile guztien arabera Orozkon eta Baranbion baino ez zelako gertatzen. Honen gainean hitz egiten digun lehenengoa Zavala dugu, bere 1848ko lanean: *cuando la o roza con la a les hacen mediar una b, diciendo v. g. “doba” por “doa”* (55). Uriarteren laguna zen Oarabeitia abadeak argitasun gehiago ematen dizkigu tarteko *b* honen gainean:

La palabra boca se dice *aoba*. La palabra maíz = *artoba*; lobo = *otzoba*; vino = *ardaoba*; pero debo advertirle que en las tres palabras es tan suave, tan confusa la pronunciación de la *b*, que es necesario poner un gran cuidado para conocer si la pronuncian *artoba* o *artoa*, así como *ardaoa* o *ardaoba*, *otzoa* o *otzoba*. (Ruiz de Larrínaga 1957: 432)

Hau berau gertatzen zen $-u$ amaierarekin, tartean *b* bat sartzen zen: *burube*, *anguerube*; “pero, como creo te decía en la anterior, es preciso un oído delicadísimo para percibir la pronunciación de la *b*...” (Ruiz de Larrínaga 1957: 437). Beste batzutan, berriro ere Oarabeitiari jarraiki, $-oma$ aldaera darabiltenak agertzen dira Orozkon, eta esaten digunaren arabera, hau dateke zaharrena, agureek eta beste *personas rudas*, *esto es, torpes y rústicas* direlakoek erabiltzen baitzuten. Hala ere, ez zen inguru

guztietan sartzen honelako epentesia eta, beti ere Oarabeitiaren argigarriak erabiliz, genitibo plurala gehitzen zenean ez zen honelakorik egiten eta *artoen* eta *ortuen*⁶ ahoskatzen zen.

Bonapartek epentesi hauek Orozkoko euskararen ezaugarri bezala hartu zituen eta, 1868. urte inguruan egindako *Phonologie de la langue basque* delako eskuizkribuan euskalkien eta azpieuskalkien banaketa egiten duenean Orozkoko azpieuskalkia (Baranbio ere tartean delarik) honen arabera ezberdintzen du.

Hala ere, ezaugarri honek ez zuen askorik iraun Orozkoko mintzairan, bere garaian nolabaiteko indarra eduki arren (Orozkoko ondoan dagoen Laudioko testuetan agertzen zaizkigu *doba* eta *penitencicoba* bezalako formak); sortu berria zen Euskaltzaindiak *Erizkizundi Hirukoitza* galdetegia egin zuen garairako galtzar zen ezaugarria dugu. Orozkoko haraneko lau auzotan egon ziren galderak egiten eta bakoi-tzak bere koadernoan izan zuen, gaur egun oraindik Euskaltzaindiako Bibliotekan gordetzen direnak: Torrezar, Zubiaur, Olarte eta Ibarra.⁷ Honela bada, lau koadernoetatik Zubiaurkoako baino ez du modu bizi batean *-oba* ezaugarria erabiltzen, bertan agertzen dira, bai kopuruaz eta baita motaz ere, forma gehien: *besoba*, *noba*, *eskube* (baina hau *eskuetekin* batera), *egunekoba*, *Miraballeskoba*,⁸ *Lurdeskoba*, *zelan-goba*, *banarobe*, *Aita Santube* eta *ugelatxube*. Beste koadernoetan ikusten dugunaren arabera, jadanik galdua zuten ezaugarri hori eta behin baino ez da agertzen, eta Ormaetxeak beteriko koaderno guztietan agertzen da testuinguru berean, *eroan* aditzaren adizkietan: *banarobe*.⁹ Honek pentsarazten digu 1935. urterako jadanik galduaz zihuan ezaugarria zela, Orozkoko erdialdean nola-hala gordetzen zen bitartean (gogora dezagun *b* gabeko formak ere badirela), beste eremu euskaldunekin harremanetan ziren auzoetan galdua zela eta fosildurik aurkitzen zela adizki batzuetan.

Baranbioko herritarrek, orokorrean erdal herriekin mugan zeudelako edo, gehiago gorde ei zituzten honelako formak gure ustez. 1972-74. urteetan Barrenengoa ikerlariak Baranbioko azken euskaldunei egindako grabaketetan honelako formak (*artoba*, *doba*) oraindik entzuterik badugu, oso gutxitan izan arren; izan ere, orokorrean *-oa* erabiltzen dute hizlariak honelako testuinguruetan (Barrenengoa 1988: 29). Gaur egungo Orozkoko hizkerek, neuk entzun eta Barrutiak bere ipuinetan jaso zuenaren arabera (Barrutia 2003), galdua dute epentesi hau eta *-oa* erabiltzen dute.

Gauza bera gertatu zen Markina aldean garai bertsuko *u + a > -uba* ezaugarriarekin, Hualde & Gamindek esaten duten bezala: "The change has been *ua > uβa > ua* in most of the area where epenthetic [β] is documented in 18th and 19th centuries. Nowadays too, there are parts of Gipuzkoa where older speakers pronounce *-uβa* and younger speakers *-ua*." (Hualde & Gaminde 1997: 221).

⁶ Bigarren hau badirudi ez dela genitiboa, inesiboa baizik, gutunean ematen digun itzulpena «en la huerta» baita.

⁷ Etxaide andreak egindako *Erizkizundi Hirukoitzaren* emaitzen argitalpenean 13-1, 13-2, 13-3 eta 13-4 zenbakiak ipini dizkio hurrenez hurren; neuk ere, izendapen bera erabiliko dut koaderno bati erreferentziaren bat egin behar diodanean. Aipatzekoa iruditzen zait halaber, Olartekoa izan ezik (honek Jon Joseba Bastegietak bete baitzuen), beste hiru koadernoak Ormaetxeak bildu zituela.

⁸ Baina honekin batera *Irunekoa*, *emekoa*, *Madridekoa* eta *Eibarkoa* agertzen dira.

⁹ Gamindek gure garaian bilduriko adizkietan, ordea, *eroan* edo *joan* aditzen formetan ez dugu honelako epentesirik topatu.

3.2.2. -uan > -uin

Zavalaren obran aurkitzen dugun beste ezaugarri bat dugu hau, berak honela azaltzen diguna: *si á la u se siguiere a sin consonante interpuesta, truecan esta en i: v. g. menduín (sic.), cenduín por nenduan, cenduan.* (Zavala 1848: 55). Hau ezaugarriau da, ez bairik gabe, Orozkoko eta Baranbioko euskararen berezitasunik markagarriena, inguruko inongo herritan (Laudio, Zeberio, Arrankudiaga...) ez baita honelakorik aurkitzen. Hau berau azaltzen dio Uriartek Bonaparte printzeari gutun batean: “lo que distingue más a los de Orozco es *uin* (lugar) de *uan*, v. gr. *buruín* por *buruan*, *ceruín* por *ceruan* en todos lo conservan. También dicen *vic* (sic.) por *uac*...” (Ruiz de Larrínaga 1958: 430 apud Pagola et al. 1992: 363).

Forma honen jatorria ikustea ez zaigu zaila egiten, asimilazio kate bat baino ez dugu *orduan* > *orduen* > *orduin*. Hala ere, hemen aurkitzen dugu lehen aipatu dudan hutsune hori, gure datuek ez baitigute esaten noiz gertatu ziren pausak. Jakin bada-kigu XVIII. mendean indartsua zela *a* → *e / i*, *u* (C) bilakabidea, otoitzetan ikusi dugun bezala (eta gaur egungo orozkoeran ere indartsu aukitzen dugu lege hau), eta seguruenik hortik hasi zen asimilazioa; agian bukaerako *n* honen eraginez (edo hitz amaieratik hurbil egoteagatik, ez dugu ahaztu behar *-uik*) *e* palatalago egiteko joera izan zuen eta *i* bihurtu zen. Hala ere, ezin dugu jakin noiz eman zen beste pausua eta *-uin* sortu; agian noizbait Orozkoko toponimoen bilakabide historikoa jarraitzen bada puntu honetan dugun hutsunea argitzeko aukera izan dezakegu.¹⁰

Esan dudan bezala, hau da Orozkoko euskararen ezaugarriarik markagarriena eta hau delarik arrazoa edo, ez da galdu eta gaur egungo orozkoarrek ere erabiltzen dute, dialektologian *indicator* deritzoten ezaugarria delarik, hau da, geografikoki talde bati loturik dagoen ezaugarri bat dugu (Camino 1997: 9). Azkar berba egiten dutenean pausu bat aurrera eman dute bilakabidea eta, inguruko beste euskaldunek ez bezala (hauek / *e /* galtzeko joera baitute: *orduen* > *ordun*), *u* galtzeko joera ikusten da *ordin* bezalako hitzean.¹¹

3.2.3.- -io- > -(i)u-

Zavalak *egin* aditzarekin gertatzen zen fenomeno kurioso baten berri ematen digu:

Mas no quiero pasar en silencio por su singularidad, el modo que tienen en Orozco, Barambio, Llodio y Luyando de caracterizar de recipiente á los artículos de 3.ª persona de la radical *eguín*. En estos pues quitan á dicha radical la *i*, y en vez de la característica *o*, ponen despues de la *g* blanda una *u*, diciendo “*eg’-u-zu*, *dag’-u dan* (sic.), *neug’-u-n*, *gueng’-u-n* por *egui-o-zu*, *dagui-o-dan*, *neugui-o-n*, *guengui-o-n*” (1848: 56).

Zavalak aditz honekin baino ez digu honelako zertzeladarik ematen, baina nire ustez lege fonetiko baten aurrean gaude eta beste testuinguruetan ere honelako gau-

¹⁰ Honek euskararen beste hizkeretan gertatzen den fenomeno batekin lotura luke, zeintzuetan egoerarik berritzaileena hiatoa amaiera absolutuan ez denean gertatzen den: *Legazpi*, *Zegama*, *Zaldibia*, *Azkoitia*, *Urdiain*... (Hualde & Gaminde 1997: 220 ee. hh.).

¹¹ Hala ere, Juanjo Respaldizak adierazi didanez (a. e.), *ordin* «entonces» adiera duenean baino ez da aurkitzen, eta bakarrik hitz honetan, *zeruín* > ***zerin* edo *zenduín* > ***zendin* bezalakoak ez dira posible; beraz, *ordin* hau aldaera lexiko bat baino ez dela dirudi.

zak aurki ditzakegu. Ikus dezakegunez, Zavalaren garaian adizki barnean baino ez dira agertzen honelako fenomenoak, baina fenomeno hau hedatu zela proposatzeko datuak aurki ditzakegu. Azkuek fenomeno honen berri ematen digu Bonaparteren obra bati zenbait ohar egiten zionean, bertan esaten digunez Orozko aldean *o* bat *u* bihurtzen dela *i* baten ondoren bada, eta adibide bezala *Baranbiun* eta *biuk* dakartzkigu (Azkue 1926: 22); toponimoekin jarraituz, *Laudiu* formak datoz Barrutiak bilhuriko zenbait ipuinetan eta bestelako testigantzetan (Barrutia 2003: 151).¹²

Baina Azkuek dakarkigun beste testuingu bat bada aditz nagusi eta aditz laguntzailearen arteko interakzioa. Berak dioskunaren arabera, Baranbioko euskaran *dut*, *duk*, *dun* eta *duzu* bezalako formak aukitzen dira *dot*, *dok*, *don* eta *dozu* formekin batera. Dirudienez, *i* amaieradun partizipioekin agertzen zirenean *u*-*dun* formak erabiltzen ziren: *ekosi ut*, *ekarri ugu*, *ausi uzu*. (Azkue 1926: 22). Fenomeno hau, Azkueren arabera Baranbion egiten zena, Orozko guztian erabiltzen da ahozko hizkeran gaur egun, eta normala da *ekarri'ut* edo *erabili'uu* bezalako sintagmak entzutea *ekarri dot* eta *erabili doguen* ordez.

Fenomeno hau datatzeko daturik ez eduki arren, gogora ekarri nahi genuke XVIII. mendeko otoitzetan aurkitu dugun *erruquiurra* forma,¹³ erakusten diguna nahiko fenomeno zahar baten aurrean gaudela. Hala ere, hau da adibide bakarra otoitzetan eta askozaz ere adibide gehiago daude ezaugarri honen aurka, hots *-io-* segida bere horretan mantentzen dutenak: *arerioganic* (43), *sagraríoa* (77). Azkuek berak dioskunez, fenomeno hau aurretik azalduarekin (hau da, *-uan* > *-uin* bihurtzea) erlazionaturik egon daiteke (1926: 22). Nik pausu bat aurrera egin nahi nuke eta bi fenomeno hauek XVIII. mendeko euskara deskribatzean aipaturiko *a* → *e / i*, *u* (C) legearekin erlazionatuko nituzke; hots, hasierako momentu batean *-uan* > *-uen* bilakaera jaso zen euskara honetan eta gero, *-uen* > *-uin*.

3.2.4. Ablatiboa

Ablatiboak historia korapilotsua dauka Bizkaiko euskalkian, honegatik, edozein lan diakroniko egiterako garaian, bera agertzea beharrezkoa dugu, alde batetik oso fenomeno zehatza delako eta erraz delako bere bilakabidea jarraitzea, eta beste aldetik jadanik landutako gaia delako; Lakarrak 1984an atzizki honen ibilbide diakroniko bat egin zigun, eta bera baliatuz egingo ditugu honen gaineko oharrok.

XVIII. mendeko otoitzetan ikusi ahal izan dugunez, bizidunekin eta pluralean ez zaigu *-rean(ik)* forma zaharrik agertzen, eta agertzen diren bietan *-(r)ik* aurkitu dugu. Uriartek erakusten digunez, Orozkon XIX. menderako ez da *-reanik* forma pleonas-

¹² Ezaugarri honek Laudio aldeko toponimoekin gertaturiko fenomeno bitxi bat azaltzen lagun gaitzake, bertan *-dui* amaierako toponimoak *-dio* izatera pasatu ziren XIX. mende amaieran (*izar-dui* > *izardio*; *beldui* > *beldio*...). Bilakabide honen arrazoia azaltzeko, herriak jadanik *-dui* honen esanahia ez zekiela suposa dezakegu eta metatesi baten bitartez **-diu* bihurtu zela. Hau ikusita herriak *Laudio* > *Laudiu* edo *baranbio* > *baranbiu* bikoteak ikusita, forma originala *-dio* zela erabaki zuela suposa dezakegu.

¹³ Eta agian *biurto* (62) ere fenomeno honen adibide dugu, bizkaieran *biortu* espero baikenuke. Dena den *errukiurra* eta *biurto* ez dira ezaugarri honen adibiderik argienak, *uR* - *oR* txandakatzea fonetikoki nahiko arrunta baita eta horren ondorioz izan daiteke forma hauen agertzea eta ez *io* > *iu* bilakabideagatik.

tikoa erabiltzen, nahiz eta alboan den Laudioko 1858ko dotrinan oraindik aurkitzen ditugun. Uriarteren itzulpenean *-rik* da formarik erabiliena, nahiz eta *-ti(k)* ere erabiltzen duen ablatiboaren balorearekin. Gaur egun, Gaminderen 1991eko lana ikusita, badirudi *-ti* dela leku ablatiboaren forma komuna eta *-rik* denbora kutsua daukaten ablatiboetan erabiltzera mugatu dela dirudi. Dena den, Orozkoko Olarte auzoan arkaismo legez dokumentaturik aurkitzen dugu *norean* galdetzailea, *Erizkizundi Hirukoitzean* atzizki honen gaineko galderetan forma hau agertzen baita *nondik* galde-tzailearekin batera.

3.2.5. Aditzizenak

-n amaieradun partizipioak aditzizenaren atzizkia hartzean sortzen den fenomeno baten azalpena eman zigun Traskek bere 1990. urteko artikuluan. Ez dut denborarik galduko zergatik sortu zen azaltzen eta horregatik honen berri jakin nahi duenak artikuluko hori ikustea baino ez du, bertan argiro aurkituko baitu azalpena. Hala ere, gure beharrerako interesgarria da gaur egun arte heldu direla *emoiten* edo *urteiten* bezalako formak (cf. Barrutia 2003 eta Urgell 2006).

Uriarteren dotrinan agertzen dira honelako formak eta badirudi xx. mendean Orozkon baino ez zirela aurkitzen, Eguzkitzak euskal testu zahar baten gaineko datuak ematen zizkigunean aditzera ematen digunaren arabera: “*Ten* edo *tan* atzizkia ezarten dautsenean be, orain erabilten doguzan lez barik, beste era batera darabiltz, *urtaiten* (29), *emaiten* (51), [...] Orozko aldean-edo izan ezik, gaur orrelan esaten diranik ez dot uste.” (1925: 143).

3.2.6. *Edun aditzaren 3. pertsona pluralean: -de

Bizkaieraren sartaldean *edun aditzaren 3. pertsonaren pluralgilea *-de* dugu nagusiki. Orozko ere ez da honetatik aldentzen eta *daude* forma darabilte *dute* adierazteko. Hala ere, Orozko eta Zeberio aldean behinik behin, forma pleonastiko bat erabiltzen hasi ziren eta *daudee* bezalakoak aurkitzen ditugu; eta honelakoak agertzen dira Orozkoko dotrinan ere. Alabaina, Orozkoko eufonia bat kontuan harturik, *ee* forma hori *ie* bihurtu zen; eufonia honen gainean Zavalak berba egiten digu *VRB* liburuan (55. or), eta honen geografiaz zera esaten digu, *...llega por este lado hasta las inmediaciones de Bilbao*.

Baina Orozkoko ekialdeko auzoetan (*Urigoiti*, *Zalao* eta *Gailartu*; Zeanuritik hurbilen daudelako?) beste pausu bat eman da eta *-ie* amaiera horrek metatesi bat pairatu du eta gaur egun *daudei* formak agertzen dira. Nik dakidala, Orozkon baino ez dira honelakoak agertzen, baina Zeanuriko (eta oro har Arratiako) euskararen azterketak ezaugarri honen geografia zehazteko lagungarria izan zitezkeen arren, gaur egun ez da honelako ikerketarik eskuragarri.

3.2.7. Aoristoa

Zavalari jarraituz, xix. mendean aoristo formak (*nengian*, *legian*) Orozkon, Baranbion eta Laudion bizirik ziren, beste formak ere erabiltzen ziren arren: *eban*, *neban*... Lehenago ikusi dugun bezala, xviii. mendean aurkitzen ditugu aoristoko for-

mak otoitzetan, eta ikus dezakegunez mantendu egin ziren Zavalaren garairako. Ondoren kasu honetan hutsune bat aurkitzen dugu, ez Uriartek eta ezta *Erizkizundi Hirukoitzak* ez baitigitu ematen inolako daturik honen gainean.

Aoristotik hurbilen egon daitekeen forma Gamindek bilduriko *eien* adizkia genuke, *edun aditzaren 3. pertsona pluralaren iraganean agertzen dena *audien* forma-rekin batera (= zuten). Egoki suertatuko zen forma hau aoristo baten azken arrastoa dela esateko (< *egien), baina bi arazo ikusten ditut hipotesi honen aurka. Alde bate-tik; 3. pertsona pluralean arkaismoak gordetzea arraroa izaten da, normalean singularreko formetan gordetzen baitira hauek direlako maiztasun gehienarekin agertzen diren adizkiak. Beste alde batetik, forma honekin batera *deie* forma agertzen zaigu orainaldian, eta hau da arazorik larriena, aoristoak ez baitu inolako arrazoirik orainaldian agertzeko.

Lehenaldiko formaren analogia legez azaldu daiteke, baina ez da soberan beste motatako arrazoiak bilatzea; honelako irregularitate oro analogiara egoztez ez dugu gustoko, badirudi komodin bat legez erabili ohi dugula ulertzen ez ditugun gauzak azaltzeko edo teoria batek eduki ditzakeen zuloak betetzeko. Honekin batera, Orozko alboko Zeberion ere gisa bereko formak lekukotzen ditu Etxebarriak: *daie* orainaldian eta *aien* eta *iin* lehenaldian (Etxebarria 1991: 144 & 163).¹⁴

Forma hauek guztiak, ene iritziz, azalpen fonetiko bat ere izan ahal dute. Guztiak *deudee* / *eudeen* forma pleonastikoetatik etorri ahal dira, *ee* > *ie*¹⁵ disimilazioaren ondorioz *deudie* / *eudien* (Orozkon eta Zeberion dokumentaturiko formak). *D* erortzen da eta adizkian pilatzen ziren bokal segida ikusita (*deuie / *euien*) *u* bokala erortzen zaigu, *deie* / *eien* formak sortuz. Zeberion *a*-rekin izateak bere azalpena du Zeberion *eu* > *au* egiteko joera baita, Etxebarriak azaltzen digunaren arabera (1991: 82).

3.2.8. Bestelako ezaugarri morfologiko eta sintaktikoak

Ez nuke Orozkoko hizkeraren deskribapen hau amaitu nahi XVIII. mendeko otoitzetan agertu diren gainerako ezaugarriak XIX eta XX. mendeko datuekin erlazionatu gabe. Otoitzetan agertu zitzaigun bilakabide berezi bat *-gananch* forma genuen, txistukari sabaikariarekin; Uriartek itzulitako Orozkoko dotrinan ere *guganancha* bezalakoak agertzen zaizkigu, baina Orozkotik hurbil den zenbait hizkeraren testigantzetan ere aurkitzen ditugu: Arrigorriagako dotrinan (bertako semea zen Uriartek itzulia) edo Laudioko *Ruthen liburuan* (hemen *-ranthza* formarekin batera). Beste aldetik, ez da honelakorik agertzen XIX. mendeko Arratian (datu hauek Uriartek itzulitako *Arratiako dotrina* ikusita —Pagola 1992: 457— jakin ditzakegu), ez gaur egungo Zeberioiko hizkeran (*-rantza* baino ez zaigu agertzen; Etxebarria 1991: 116) eta ezta Nerbioi arroko beste herrietan ere (Basauriko eta Ugaoko kasuetarako ikus bedi Arretxe 1994: 95 eta Salazar 2001: 53).

Otoitzetan aurkitu dugun beste ezaugarri bat *-a legez* dei genezakeena dugu (§ 2.), hau da *legez* partikula artikularekin erabiltzea. Zuazok dioskunaren arabera

¹⁴ Etxeberriaren arabera, forma hauek auzo batean baino ez dira bildu, Etzaso auzoan alegia, Orozkotik nahiko urrun berau.

¹⁵ Honen berri jakiteko ikus goian, 3.2.6. puntuan agertzen dira eufonia honen inguruko datuak.

Bizkaiko hegomendebaldeko hizkera batzuen bereizgarri da hau: Zeberio, Orozko, Arratia, Galdakao eta Larrabetzukoa behinik behin (apud. Lakarra 1996: 297). Lakarrak Mikoletaren adibide pare bat gehitzen ditu, baina badirudi ezaugarri hau Nerbioi arroko bizkaialdean baino ez genukeela, Laudioko dotrinetan eta ez delako honelakorik ikusten: *deutseguzan leguez* (1828), *dagosan legues* (1858)...¹⁶ eta ezta Ruthen liburuan ere: *eban leguez*.¹⁷ Gaur egun ere, Nerbioi ibarreko hizkeretan ez da honelakorik (ikus Arretxe 1994 eta Salazar 2001), baina Orozkon oraindik badira honelako egiturak darabiltzaten zaharrak,¹⁸ nahiz eta artikulu gabekoekin batera erabiltzen dituzten.

4. *Viva Jesus* dotrina: Orozkoko euskara?

Viva Jesus deritzogun dotrina datatu gabea (cf. orain Ulibarri 2009) agertu zenetik bere hizkera nongoa izan zitekeen aurkitzen saiatu izan dira euskaltzale asko (ik. Mitxelena 1954: 85). Honen gainean hitz egin zuen lehenengoa J. I. Arana izan zen eta bere ustez Arabako eta Bizkaiko sartaldeko euskararen idatzia zen (apud Mitxelena 1954: 85). Ostean Vinsonek, Urquijok eta Mitxelenak jardun zuten katexima honetaz eta inork ez zuen Aranaren usteen aurka egin.

Dotrina honen jatorria bilatzen saiatu den ikerlari bakarra; nik dakidala, J. A. Lakarra izan zen *Refranes y Sentencias* liburuaren jatorriaz aritzean. Bere ikerketetan, *VJ*, Orozkoko otoitzak eta Mikoleta konparatzen ditu eta oso emaitza interesgarriak lortzen guri dagokigun gairako: *VJ* eta Orozkoko otoitzek erlazio bat daukaten bitartean *RS* eta Mikoleta beste alde batetik doaz; hau da, bi eremu egiten ditu mendebaldeko bizkaieran: iparraldekoa eta hegoaldekoa. Gure lan honetan Lakarrak egindako lanari beste ikuspegi bat eman nahi genioke eta *RS* eta Mikoleta bildu beharrean, *VJ* eta Orozkoko euskarak dauzkan antzekotasunak eta desberdintasunak bilatzen saiatuko gara.

Bokalismoan ikusten dugunez, Orozkoko otoitzetan aurkitzen ditugun bokal bikoitzak dotrinan ere aurkitzen ditugu, garaiko bizkaieraren sartaldeko beste testuak (Mikoleta, alegia) galdu dituen bitartean: *obraac* (2), *messaan* (11), *zaarrago* (5)... honekin batera esan behar dugu *-ae-* hiatoa aztertzean ere Orozkoko testuarekin batera doakigula dotrina, honek ere *-ee-* egiten baitu. Lehenago Orozkoko testua aztertzerako garaian erabilitako testuinguruak ikusten baditugu, *VJ* Orozkorekin batera doa, bai *-etan* atzizkia *-a(d)u* / *-i(d)u* eta *-tu* amaieradun partizipioei eransten diegunean (*alisteetan*, *comulgueetan*, *libreetaco*) eta baita *-r-* gabeko genitibo singularrean (*Curze Santeen*, *santisimeen*, *poderreen*). Hala ere, Orozkoko 1739ko otoitzak arkaikoagoak agertzen zaizkigu bokal bikoitzei dagokienez; alde baterik *VJ*-n lexiko barruko bokal

¹⁶ Bi data hauek bi dotrina ezberdin adierazteko erabiltzen ditut. 1828koa dotrinarik zaharrena dugu, *Laudiyocho abade jaunen encarguz eta costuz* egin zena eta XIX.-XX. mendeetan zehar hainbat argitalpen ezberdin izan zituena. 1858koa, berriz, Bonaparteren aginduz itzuli zen Laudioko euskarara eta Londresen argitaratua izan zen (argibide gehiagorako ikus Urkixo 1994: 17).

¹⁷ Ez dakigu zein garaiko datuak zerabiltzan Zuazok baieztapena egitean, baina egungoak direla suposatzen badugu, ez dugu egiantzeko ikusten kronologia kontua izan daitekeenik Laudioko XIX. mendeko hizkeran ez topatzea.

¹⁸ Orozkoko *Berbaz kultur alkarte*a taldeak argitaratzen duen aldizkariko elkarrizketetan aukitu izan ditugu *gentzina lez* (= ginena legez) edo *genbizena letx* (= genbiltzana legez) bezalako formak.

bikoitzak galdurik daude;¹⁹ hau da, *leelengo* bezalako formak ez ditugu aurkitzen (beti *lenengo* aurkitzen dugu *VJ*-n —bederatzi bider—; hala ere, salbuespen bi badi-tugu: *zaarragoa* 5 eta *beera* 10). Beste alde baterik, atzizkien bilkuren bidez sortzen diren bokal bikoitzak ere bakuntzen hasiak zirela ikus dezakegu zenbait adibidetan: *confessetan* (14), *libretan* (3) *participetan* (8), *daudela* (8)... dena den, askoz gehiago dira bokal bikoitzak dituzten testuinguruak.²⁰

Bizkaiko eta Nafarroako hizkera zenbaiten ezaugarri kontsideratu dezakegu Orozko XVIII. mendeko euskara aztertzean aurkitu dugun $a \rightarrow e / i, u$ (C) legea *VJ*n betetzen dela ikus dezakegu: *horduen* (11), *santiguedu* (3), *sabidurie* (5)... Dialektologoek ez digute lege honen geografia zehaztu, dirudenez han-hemenka gertatzen delako eremu geografiko trinko bat sortu gabe;²¹ hala ere, diakronikoki sartaldeko bizkaieran badago nolabaiteko bikoiztasun bat, Bilbokoa den Mikoleta batean ez dugulako ezaugarri honen arrastorik aurkitzen.

Lege hau erlazonaturik egon daiteke Landuchioren hiztegian aurkitzen dugun ezaugarri batekin; Mitxelenak honela azaltzen zigun: “En préstamos hay ejemplos bastante abundantes de cierre *e* en *i* por influencia de un sonido palatal vecino, que puede ser una *i* vocal en la sílaba siguiente [...]. Lo mismo ocurre con *o*, que se cierra en *u*...” (Mitxelena 1958: 34). Hipotesi honek duen arazo bakarra Betolatzaren dotrinan aurkitzen dugu, bi ezaugarrien zubi geografikoa izan behar zuenak ez du ez bata eta ezta bestea ere. Betolatzaren txikitasuna izan daiteke honen arrazoa, baina Lazarragaren eskuizkribuan ere ez ditugu honelako bilakaerak aurkitu.²²

Kontsonanteetan *VJ* eta Orozko bateratzen dituen beste ezaugarri bat badugu *adlatibo tendentziala* dei genezakeena (hau da, *norantza* kasua). Otoitzetan ikusten dugunez, txistukari palatalarekin agertzen zaigu forma eta dotrinan ere txistukari palatalarekin dakusagu deklinabide atzizki hau: *osterancheco* [...] *gauzaac* (4) edo *osterancheco hondasunec* (13). Lehenago ikusi dugunez (§ 3.2.8), Orozko-Laudio-Arrigorriaga ingurunean baino ezin izan dugu honelako formarik aurkitu;²³ baliteke, bada, dotrina lurralde honen barrukoa izatea.

¹⁹ Mitxelenak hiru testuinguru posible ematen ditu bokal bikoitzentzat: 1) deklinabidean; 2) konposizio eta eratorpenean eta 3) «En interior de temas nominales que hoy no se pueden dividir en unidades significativas menores» (*FHV*: 112-113)

²⁰ Bokal geminatuen historiaz J. I. Hualdek artikuluren bat idatzi zuelakoan gaude; hala ere ez dugu bere lana kontsultatzerik izan, nahiz eta gure ustez interesgarria gerta zekigukeen hemen ikusten duguna argitzeko.

²¹ Hurbilketa bezala, hemen aurkezten dugu Hualde eta Gaminderen artikuluan (1997: 212 ee. hh.) erregelata honekin ezaugarritzen dituzten herriak: Bizkaian Arratia (Orozko barruan delarik), Getxo, Bermeo, Ea, Otxandio, Euba, Iurreta, Berriz, Abadiño, Gernika, Zollo, Ondarroa, Elantxobe, Larrauri, Lezama; Araban Nafarrete, Elosu, Oleta eta Aramaio (Guk Audio eta Baranbio gehituko genituzke), Gipuzkoan Legazpi, Zegama, Zaldibia, Azkoitia, Azpeitia, Errezil, Alegia, Lizartza eta Nafarroan Etxarri, Lizarraga, Ultzama, Etxaleku, Basaburua eta Baztan. (cf. Ulibarri prestatzen-2)

²² Hala ere, bi ezaugarri hauek parean jartzen baditugu, euskararen aurrehistoria ezagutzeko aukera ematen digu. Landuchioren testigantzan agertzen zaigun ezaugarria eskubi-ekzer gertatzen den bitartean, Orozkon eta gaur egungo beste zenbait hizkeratan aurkitzen duguna ezker-eskubi agertzen da; honek esan nahi duena Artiagoitiak jadanik erakutsi ziguna da, aitzineuskararen hitzak eskubitik ezkerrean sortzen zirela eta ondorioz euskararen bokalismo fenomenoak ezkerretara luzatzen zirela (Artiagoitia 1990: 339).

²³ Kontuan hartu behar dugu eremu honen inguruko hizkeretarako gaur egungo datuak erabili ditugula, eta eremu honetan agertzen diren *-rantx* adibideak XVIII. eta XIX. mendekoak direla.

Txistukariei begira, Orozkoko otoitzetan ondo gordetzen da oposaketa, egiten diren neutraltze bakarrak hau gertatzeko dauden ingurunerik errazenetan (leherkari ahoskabe aurreko ingurunean eta hitz amaieran, ik. *FHV*: 284) agertzen baitira, lehen ikusi dugun bezala. *VJ* dotrinan, bestalde, aurreratuagoa dela esan dezakegu, bestelako inguruneetan ere baitira neutraltzeak (hitz hasieran: *situcen*, *sidin* eta bokal artean: *deuzut*, *senguisen*; cf. Lakarra 2002: 57) eta hiperzuzenketak ere: *zarçayten*. Antzekoa gertatzen zaigu afrikatuekin ere, otoitz hauetan *ts* beharko lirakekeenak (Bizkaiko testu zahar gehienetan legez, ez dira frikari eta afrikatuak ezberdintzen honetan ere) bere horretan mantentzen dira (*dusugu*, *deusegu*, *eracusi*), *VJn* jadanik *tz* egin diren bitartean: *locearren*, *ezerean*, *deucet*...²⁴ Kontuan hartzen badugu dotrina XVII. mendekoa dela (testu zaharrago baten berrargitalpen bat baldin bada, are gehiago) suposatu behar dugu Orozkoko harana baino eremu berritzaileago²⁵ batean egin zela dotrina.

Morfologiaren eta sintaxiaren ikuspegitik gutxi daukagu esateko, Orozkoko testuak oso laburrak baitira eta bertatik atera ditzakegun elementuak oso gutxi. Gutxi izateaz gain euren balioa ere eskasa da, gehienak arkaismoak baitira eta hauek aurkitzea normala da honelako testu zaharretan, berrikuntza bereizleak lirakeelarik bi testuen arteko batasuna frogatzeko modurik egokiena. Hala ere, testu biek konpartitzen dituzten arkaismo guztiak landa (goian, otoitzetako hizkuntza aztertzean erakutsiak) zehaztu ezin izan dugun ezaugarria aurkitzen dugu dotrinan ere; *leguez* partikula artikularekin agertzen da: *cidina leguez* (2), *direana leguez* (5)...

Azterketa hau guztiau laburbilduz, zenbait antzekotasun ikusi dugu bi testuen artean. Dena den, bi testuen hizkuntza leku berekoa dela esateko arazo bat aurkitu dugu ezaugarrien kronologiarekin. Bokal bikoitzen galera eta txistukarien neutraltzea aurreratuagoa da *VJ* dotrinan Orozkoko otoitzetan baino, eta berez otoitzak berriagoak izanik (dotrina XVII. mendean datatzen den bitartean otoitzak XVIII. mendekoak dira), esperoko genuke otoitz hauek aurreratuagoak izatea berrikuntzei dagokienez. Horregatik, ezberdintasun hauek azaltzeko geografiara jo behar dela uste dugu, eta dotrina Orozko ondoko (edo Orozkorekin erlazio handia daukan) toki baten euskararen isla dela uste dugu. Baina hau baieztatzeak ere bere arazoa badakar, Nerbioi arroko eta Arratiako hizkerak gutxi aztertuak direnez (eta dauzkagun datu diakronikoak urriak izanik) ezin dugu “berrikuntzen mapa” bat egin eta berrikuntzak nola hedatu diren jakin; hau dela eta, testuen antzekotasuna indartsua den arren gure ustez oraindik ez da datu nahikorik testuaren kokapen zehatz bat emateko.

Dena den, Orozkoko euskara izan daitekeela ere ezin dugu ezbairik gabe ukatu, gerta bait zitekeen Orozkoko eremu berritzaileago baten euskara erabiltzea *VJ*ren itzultzaileak. Ez dugu ahaztu behar dotrina XVII. mendekoa dela eta orduko elizbanaketa kontuan hartu behar dugula dotrina kokatzeko garaian. Mende bat lehenago, Gil lizentziatuak Kalagorriko elizbarrutiaren deskripzio bat egiten digu eta bertan agertzen zaigu Orozko Laudioarekin batera zegoela artziprestazgo berean. Hau dela

²⁴ Mikoletak, ordea, frikariaren neutraltzea *VJ* baino aitzinatua izan arren (Lakarra 2002: 58), afrikatuarekin ez da berdin gertatzen, Mikoletak bokal arteko *ts*-ak mantentzen baititu oraindik: *itsuric*, *as-segin*, *deusas*... baina *osic* / *ozbat* ‘hotz’ (ConTAV).

²⁵ Edo gutxienez Bilbo aldeko berrikuntzak asimilatzeak indar handiagoa daukan lurralde batekoa, beti ere Bilbo baldin bada neutraltze honen erdigunea, Mikoletak adierazten digun bezala.

eta, posiblea da artziprestazgo hori izatea itzulpenaren egile eta dotrinan artziprestazgo horren erdiguneko euskara berritzailea erabiltzen zuen arren, Zalao auzoa bezalako eremu urrunagoetan (xviii.eko erreguen jatorria) kontserbatzaileagoak izatea eta bertan arkaismoak gehiago iraun.

5. Bibliografia

- Arretxe, J., 1994, *Basauriko euskara*, Basauriko udala: Basauri.
- Artiagoitia, X., 1990, «Sobre la estructura de la sílaba en (proto)vasco y algunos fenómenos conexos», *ASJU* 24:2, 327-349.
- Azkue, R. M.^a, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés* (= DVEF), [2. arg. faksimilean 1969], LGEV: Bilbo.
- , 1926, «Observaciones acerca de la obra “Langue basque et langues finnoises” del principe L. L. Bonaparte», *Euskera* 7:3/4, 17-36.
- Barrenengoa, F., 1988, *Onomástica de la tierra de Ayala I —patronímica—*, Arabako Foru Aldundia: Vitoria-Gasteiz.
- Barrutia, E., 2003, «Orozkoko etno-ipuin batzuk», *Euskalingua* 2, 146-154.
- Camino, I., 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*, Nafarroako gobernua: Iruña.
- Castaños, F., 1957, «El genitivo en vizcaíno antiguo», *BAP* 13, 60-69.
- Eguzkitza, 1925, «Bizkaiko euskeraren eta, batezbe, bere adizpiakeraren aldakuntzak», *Euskera* 6: 2/3, 137-147.
- Elordui, A., 1995, «Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak», in R. Gomez & J. A. Lakarra, *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia 1991ko irailak 2-6)*. *ASJU*ren gehigarriak 28: Donostia.
- Etxebarria, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-linguistikoa*, Ibaizabal: Zornotza.
- FHV = Mitxelena 1977.
- Gaminde, I., 1983, «Orozkoko aditzak», *FLV* 41-42, 37-93.
- , 1991, «Ablatiboaren balioak bizkaieraz» *Litterae vasconicae* 5, 177-190.
- , 1994, *Bilboko Larraskituko euskaraz*, Bilboko Udala: Bilbo.
- Garigorta, J. R. & I. Gaminde, 1986, «xviii. mendeko otoitz batzu», *Enseiucarrean* 2, 61-65.
- Hernandez Campoy, J. M., 2001, *Geolingüística: Modelos de interpretación geográfica para lingüistas*, Murtziako Unibertsitatea: Murtzia.
- Hualde, J. I. & I. Gaminde, 1997, «Vowel interaction in Basque: a nearly exhaustive catalogue», *ASJU* 31:1, 211-245.
- Lakarra, J. A., 1983, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17, 41-68.
- , 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18:1, 161-194.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3, 639-682.
- , 1996, *Refranes y Sentencias (1596) ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia: Bilbo.
- , 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31:2, 447-535.
- , 2002, «“Refranes y Sentencias”: arazoak eta lekukotasunak bizkaiera zaharraren azterketarako», in Arejita, A. et al., *Bilbao: El espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario-Bilbo-
ren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea. Simposioa*, Deustuko Unibertsitatea: Bilbo.
- & J. I. Hualde (arg.), 2006, *R. L. Trasken Oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz* (= *ASJU* 40), Donostia-Bilbo.

- Mitxelena, K., 1954, «Un catecismo vizcaino del siglo xvii» (=VJ), *BAP* 10:1, 85-95.
- , 1958, «Introducción al vocabulario de Landuchio», berrarg. in Zuazo & Knörr 1998, 21-48.
- , 1964, *Textos Arcaicos Vascos* (= TAV), [2. arg. faksimilean 1990], *ASJU*ren Gehigarriak XI: Donostia.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak IV: Donostia.
- Ojanguren, P. M.^a, 1999, *Paseos por Orozko ibillaldiak*, Bilbo.
- Pagola, R. M. et al., 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Bizkaiera* (3 liburuki), Euskal ikaskuntzen institutua (Deustuko Unibertsitatea): Bilbo.
- Rijk, R. P. G. de, 1970, «Vowel interaction in Bizcayan Basque», *FLV* 5, 149-167.
- Ruiz de Larrínaga, J., 1957, «Cartas del P. Uriarte al Principe Luis Luciano Bonaparte», *BAP* 13:4, 397-443.
- Salazar, B., 2001, *Ugaoko euskara*, Ediciones Beta III milenio: Bilbo.
- Sarasola, I., 1983, *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos* (= Cont.), [2. arg. 1990], *ASJU*ren Gehigarriak XI: Donostia.
- Trask, R. L., 1990, «The *-n* Class of Verbs in Basque», *TPS* 88, 111-128.
- Ulibarri, K.; 2006, «Laudioko Euskara (ikuspegi dialektologikorik bere azterketarantza hurbiltze bat)». Lan argitaragabea.
- , 2009, «*Viva Jesus* Dotrinaren azterketa bibliografia materialaren arabera», Beñat Oihartzabali egindako omenaldian (= *ASJU* 43) agertzeko.
- , prestatzen 1, «*Viva Jesus* dotrina: edizioa eta azterketa».
- , prestatzen 2, «*Rui* erregeleraren azterketa diakronikoa».
- Urgell, B., 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.) (= *ASJU* 40), 921-948.
- Vinson, J., 1891, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* (bi liburuki), [Faks. (1983)] Caja de Ahorros Vizcaína: Bilbo.
- Zavala, J. M., 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* (= VRB), Donostia.
- Zuazo, K., 2006, «Deba ibarreko euskara zaharra», in Lakarra & Hualde, (arg.), 1005-1030.
- & H. Knörr (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra: Gasteiz.